

Identificacions de frontera: glòria i oblit dels jueus de Melilla (1862-1945)*

Identificacions de frontera: glòria i oblit dels jueus de Melilla (1862-1945)

per Maite Ojeda Mata

RESUM:

L'aproximació estratègica de les potències colonials europees decimonòniques i d'Espanya a les minories socioreligioses del Mediterrani musulmà, on residia el gruix de la diàspora sefardita, va afavorir la immigració de moltes famílies jueves a Europa. La majoria es van dirigir cap a aquelles ciutats properes als seus països d'origen. Aquest va ser el cas de Melilla. Els jueus del Marroc, la població civil més important de Melilla a començament del segle xx, van contribuir al desenvolupament econòmic i al creixement urbà d'aquest antic presidio. No obstant, la seva situació era ambivalent, pròpia d'una població de frontera, tant des del punt de vista geopolític com sociocultural. La guerra civil i la dictadura de Franco van posar fi al procés de la seva integració i al seu ascens social i econòmic.

PARAULES CLAU:

Espanya, minories socioreligioses, mediterrani musulmà, sefardites, Melilla.

ABSTRACT:

The nineteenth-century European colonial powers'—and therefore Spain's—strategy of cultivating the socio-religious minorities of the Mediterranean Muslim world, where the bulk of the Sephardic diaspora lived, led to the migration of many Jewish families to Europe. Most of them moved to those cities close to their home countries. This was the case in Melilla, a Spanish city in northern Morocco. The Jews of Morocco, the largest group in the civilian population of Melilla in the early twentieth century, made a big contribution to the economic development and urban growth of the old Spanish presidio. Their position, however, was an ambivalent one, typical of a frontier town, from both a geopolitical and a socio-cultural point of view. The Civil War and Franco's dictatorship ended their integration and their social and economic ascent.

KEYWORDS:

Spain, socio-religious minorities, Mediterranean Muslim world, Sephardim, Melilla.

* Aquesta investigació ha estat possible gràcies a l'ajut per a la recerca Maurice Amado Foundation Research Fund in Sephardic Studies, concedit pel Center for Jewish Studies, University of California-Los Angeles (UCLA). També vull agrair els comentaris dels dos avaluadors anònims que sens dubte han contribuït a la millora final d'aquest article.

Antes —hace unos años— en este lugar había unos huertos con higueras, coles y rosas; pero el galopar de los tiempos ha acabado con las hortalizas, las flores y las frutas, haciendo surgir un barrio (de Reina Victoria) que la gente dio en llamar SION, porque la colonia israelita fue la entidad constructora...¹

L'expansió colonial europea i espanyola per la mediterrània musulmana va aproximar l'Estat espanyol a la diàspora sefardita² i viceversa. Els sefardites van ser utilitzats com mediadors en els àmbits cultural i econòmic i moltes famílies decidiren migrar cap a aquests països europeus, o els seus enclavaments propers als seus països d'origen. Molts sefardites del Marroc s'instal·laren a Gibraltar, però també a Ceuta, Melilla i altres ciutats espanyoles, sobretot del sud peninsular, Madrid i Barcelona. Així, la majoria de les primeres comunitats jueves a l'Espanya contemporània eren originàries dels països del mediterrani musulmà. Molts descendien de la diàspora judeohispana, tot i que també hi havia descendents de les comunitats jueves autòctones preexistents al imperi musulmans. Però, a diferència d'altres països, de la proximitat cultural entre espanyols i sefardites, i del corrent filosefardita liberal,³ la nacionalització de sefardites per l'Estat espanyol va ser limitada. Durant els primers anys de dictadura franquista, aquestes nacionalitzacions es reduïren encara més. Inclús es va revertir la tendència d'acceptació de sefardites amb la retirada de la nacionalitat⁴ espanyola i les expulsions del territori nacional. Aquest article està dedicat a la ambivalent experiència dels jueus del Marroc que es van establir a Melilla des de finals del segle XIX.

Sefardites del mediterrani musulmà: colonialisme, mediació, migració, nacionalització...

Des de finals del segle XVIII, i durant tot el segle XIX, s'intensificaren les ambicions colonials europees cap al mediterrani musulmà. Mitjançant l'ús de les po-

1. *Telegrama del Rtf*, 30 març 1910, cf. F. CARMONA, «El Barrio de la Reina Victoria», *La Voz de Melilla*, 12 juny 1994.

2. El terme «sefardita» va passar a definir, sobretot a partir de 1492, als jueus expulsats dels regnes cristians de la península ibèrica.

3. El filosefardisme espanyol de finals del segle XIX i principis del segle XX defenia l'aproximació i l'aprofitament polític i econòmic a la diàspora sefardita, sobretot al mediterrani musulmà. Era un corrent de pensament promogut per les dretes liberals espanyoles entre les que no era infreqüent una peculiar combinació de filosefardisme i antisemitisme. Mentre al jueu sefardita se li atribuïa una major concentració de les característiques positives atribuïdes als «espanyols», als jueus asquenasis se'ls denigrava amb les característiques negatives atribuïdes als «jueus» (M. OJEDA MATA, *Sefardíes en la España contemporánea: entre nacionalismo, antisemitismo y filosefardismo*, Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009, 20).

4. Tot i que, com a demostrat Stolcke, la «nacionalitat» i la «ciudadania» no són la mateixa cosa, aquests conceptes són utilitzats de forma indistinta, o, més ben dit, als documents espanyols del segle XIX i principis del XX consultats, s'utilitza el terme «nacionalitat» com a vincle «jurídic», es a dir, en lloc del terme «ciudadania», però sense perdre les connotacions de «nacionalitat» entès com els requisits necessaris per a la ciudadania (veure V. STOLCKE, «La 'naturaleza' de la nacionalidad», *Illes i imperis: Estudios de historia de las sociedades en el mundo colonial y post-colonial*, 5, 2001, 135-160).

blacions locals, incloent-hi els jueus, les potències colonials europees perseguien la penetració colonial, el prestigi internacional i el debilitament de les estructures polítiques i econòmiques dels països en procés de colonització.⁵ Es tractava d'una relació utilitària i pragmàtica, a partir de les estructures i instruments colonials, que les elits jueves als països del mediterrani musulmà no van dubtar en aprofitar.⁶

L'assimilació cultural, sobretot lingüística, a l'àmbit d'expansió colonial europeu, va ser un mitjà per fomentar una espècie de patriotisme instrumental, principalment, però no exclusivament, entre les minories socioreligioses, que contribuís a debilitar els imperis musulmans. Aquesta estratègia cultural va ser molt peculiar en el cas espanyol, doncs la diàspora sefardita ja parlava una forma arcaica amb diverses adaptacions als entorns locals del castellà medieval. Així, l'aproximació espanyola a la diàspora sefardita al mediterrani musulmà es va dotar d'un argument de legitimació addicional amb el que no comptaven les altres potències colonials europees, la proximitat cultural, més tard inclús «l'origen ètnic» compartit, entre «espanyols» i «sefardites». Però era un argument estratègic, com ho demostra el fet que l'estructura de la relació va variar en funció de les possibilitats colonials espanyoles en les diferents regions de la mediterrània musulmana.⁷ A més a més, malgrat aquest apropament estratègic els jueus del mediterrani musulmà, com els musulmans, no es van lliurar de que es projectés sobre ells tot un imaginari, vell i nou, altament estereotipat i essencialista.⁸

A més de l'aproximació cultural, l'altra línia d'aproximació europea i espanyola als jueus i sefardites a l'àmbit colonial era l'econòmica. L'objectiu de les potències colonitzadores era no només utilitzar les minories socioreligioses com a mediadores socioculturals, sinó també, i, sobretot, com a mediadores econòmiques.⁹ Però és un error pensar que aquest ús econòmic d'alguns grups socioreligiosos es deu a un suposat i intrínsec potencial vers les activitats econòmiques, comercials o financeres, d'aquests grups. Com ha assenyalat Dale Eickelman per al cas dels *ex-fqihis* (mestres corànics), més aviat és al revés. Són unes determinades condicions

5. Per a una visió general sobre el colonialisme espanyol al Marroc es pot consultar J. NOGUÉ I FONT I J. L. VILANOVA (coords.) *España en Marruecos, 1912-1956: Discursos geográficos e intervención territorial*, Joan Nogué i Font y José Luis Villanova (coords.). 1a ed. Vol. 1. Lleida, Editorial Milenio, 1999.

6. M. KENBIB, *Juifs et musulmans au Maroc, 1859-1948*, Thèses et mémoires, Vol. 21, Rabat, Faculté des lettres et des sciences humaines, 1994; M. KENBIB, *Les protégés: contribution à l'histoire contemporaine du Maroc*, Thèses et mémoires, Vol. 29, Rabat, Université Mohammed V, 1996.

7. KENBIB, *Juifs et musulmans ...*; KENBIB, *Les protégés ...*

8. Veure, per exemple, A. COHEN, «Razas», tribus, clases: acercamientos africanistas a la sociedad marroquí», *España en Marruecos, 1912-1956: discursos geográficos e intervención territorial*, Joan Nogué i Font y José Luis Villanova (coords.). 1a ed., Vol. 1, Lleida, Editorial Milenio, 1999, 183-224.

9. M. OJEDA MATA, «¿Intermediarios 'naturales'? Los judíos y el colonialismo occidental y español en el Mediterráneo musulmán: el caso de Marruecos», *Intelectuales, mediadores y antropólogos, la traducción y la reinterpretación de lo global en lo local*, M. Martínez Mauri y E. Rodríguez Blanco (coords), San Sebastián, Ankulegi Antropologia Elkarte 2008, 187-206.

estructurals i uns determinats processos històrics els que afavoreixen l'orientació cap a determinades activitats econòmiques de certs grups ètnics o socioreligiosos. Així, en detriment de les tesis dominants que, des de Max Weber, atribueixen a determinats grups socioreligiosos una tendència inherent en la configuració religiosa del seu univers moral a l'especialització comercial, van ser el context històric i les condicions estructurals les que van afavorir la formació d'una classe comerciant musulmana al Marroc després de la Segona Guerra Mundial.¹⁰ Les tesis d'Eickelman per als *ex-fqihis* són perfectament traslladables al cas dels jueus de Melilla de finals del segle XIX i primer terç del segle XX.

Aquesta aproximació cultural i econòmica, i l'obertura religiosa espanyola, van coincidir amb la tendència creixent entre les poblacions jueves de l'est d'Europa, però també del mediterrani musulmà, de migrar a centres urbans occidentals «moderns».¹¹ Espanya no va ser una destinació preferent per a aquestes migracions jueves contemporànies en la seva recerca de la modernitat. França, el Regne Unit i Estats Units, eren vistos com països que els oferien més oportunitats en termes econòmics i de llibertat religiosa. És per això que els jueus del Marroc, per exemple, van escollir Gibraltar, l'enclavament britànic al sud de la península ibèrica, com a destinació preferent degut a la seva proximitat al Marroc. La proximitat amb el Marroc era important doncs la majoria continuaven tenint allà les seves xarxes familiars i socials, i, sobretot, els seus negocis.¹² L'altre destí de preferència era França. La tasca de l'Alliance Israelita Universelle, des de mitjans del segle XIX, als països d'origen dels immigrants, va ser un dels principals factors que va contribuir a que s'inclinés per traslladar-se a França. Malgrat aquesta predilecció per països considerats més «moderns», algunes famílies de ciutats com Tetuan o Tànger van optar també pels enclavaments espanyols al nord d'Àfrica (Ceuta i Melilla), Sevilla, e inclús Madrid. L'Espanya decimonònica i de començaments del segle XX no estava precisament a la avantguarda de la modernitat, però, a diferència del Marroc, sí que havia introduït algunes reformes modernitzadores. Entre altres coses, els processos modernitzadors que estaven tenint lloc en les societats europees, comportaven un desplaçament en la conceptualització de les identitats sociopolítiques de la idea de religió a la idea de cultura.¹³

El creixement de les comunitats jueves de les places nord-africanes espanyoles es va produir, principalment, a partir de la signatura del Tractat de Wad-Ras el 1862, que va fixar els límits de la nova Melilla.¹⁴ Per tal de controlar la creixent població

10. D. EICKELMAN, «Religion and Trade in Western Morocco», *Research in Economic Anthropology*, Vol. 5, 1983, 335-348.

11. M. BERTHELOT, *Historia oral de la Comunidad Israelita de Barcelona*, Barcelona, Riepiedras, 2001.

12. T. BENADY, «Gibraltar, Minorque, Malte», *Les Juifs d'Espagne: Histoire d'une Diaspora 1492-1992*, Henry Mechoulan (ed.), Paris, Liana Levi, 1992, 327-331.

13. M. FAGARD, *La question juive en Autriche-Hongrie 1867-1918*, Thèse de doctorat d'État en Histoire et civilisation des sociétés occidentales, Option: Études germaniques, Université Paris 7, 1996, 324

14. *Gaceta de Madrid*, 12 gener 1862.

jueva i musulmana de la plaça, des de la dècada del 1870 s'efectuaren censos de població de la ciutat. El primer cens, de 1874, llançava unes xifres de residents jueus a la vila bastant reduïdes, només 19 persones, 15 homes i 4 dones.¹⁵ A principis del segle xx, s'intensificà la violència al nord del Marroc, on el sultà havia perdut el control efectiu, i van augmentar les sollicituds de nacionalització espanyola de jueus marroquins, que eren sovint víctimes d'atacs musulmans.¹⁶

Menys habitual era que sefardites, que posseïen nacionalitats d'Europa nord-occidental, com era el cas de Salomón Elías Levy Maduro Jesurun, súbdit holandès, volguessin adquirir la nacionalitat espanyola.¹⁷ Aquest no sembla haver estat el cas d'Abraham Delmar Acris, que podria haver estat un marroquí protegit i després naturalitzat nord-americà, al qual ara se li concedia la nacionalitat espanyola.¹⁸ Això fa pensar el fet que els seus cognoms siguin freqüents a les genealogies dels jueus del Marroc, Portugal i Gibraltar.¹⁹ Però els breus decrets, publicats a la Gaceta de Madrid, no donen altres pistes sobre les biografies dels nacionalitzats més enllà del que puguem inferir dels seus cognoms. Tot i que gairebé tots els cognoms dels jueus nacionalitzats espanyols eren sefardites, en els decrets no constava que es nacionalitzava a «sefardites» sinó a «hebreus» o «súbdits marroquins». L'ús del terme «hebreu» va ser especialment freqüent en els primers decrets de naturalització dels primers grups de jueus del Marroc, coincidint amb els anys immediatament

15. J. F. SALAFRANCA ORTEGA, *Historia de la población judía de Melilla*, Málaga, Editorial Algazara, 1995.

16. *Gaceta...*, 1903-1931: 1903, Abraham José Laurel; 1904, Aarón de Abraham Znaty, José Benegueigui, Judah M. Bensimon, Joseph Salomón Nahon, José P. Benaroch, Salomón Srique; 1905, Abraham de Samuel Elazar; 1906, Moses R. Asayag, Haim M. Bendabán y Azulay, Abraham Garzón y Laredo, León Joseph Asabán, Isaac M. Asabán, Mosés Salomón Laredo, Marcos J. Toledano, Simón Haim Cohén, León J. Toledano, Aarón Haim Cohén, José J. Cohén, Judah M. Ohana, Joseph Cohén, Abraham Salomón Pinto, Simón Bengualch, Menahem Aflalo, Ayush Abitlán Cohén, Joseph S. Acoca; 1907, Abraham Levy Bentolila, Josué M. Benchimol, Moisés Pilo, David Ben Malka Cohén, Haim Benchimol, Mair Benhayim, Mosés Benitaf y Rolf, Haim Prieto Benchetrit, Aarón Cohén Hamu; 1908, Moisés Wahnón y Wahnón, León Israel Benmergui, León Benasayag y Levy; 1909, José A. Sliman y Benchetrit, Isaac M. Benzaquen, Isaac Jacob Benhayón; 1910, José Benzaquén y Laredo; 1914, Elías J. Benchotrit y Banón, Abraham J. Benchotrit y Banón, Rafael M. Pimienta y Toledano, Moisés J. Berchimol y Pinto, Jehudah J. Pimienta y Nahón, Samuel Israel Benguigui, Moisés Benazarral y Serfaty, Amram Jacob Sengssalid; 1915, Judah Hadida y Azancot, José Fhima Guahmish, Shalom S. Levy y Farache, León J. Guitta Mergui; 1927, Isaac Maimaren Amar; 1929, Isaac Levy Carciente, Isaac Benchitrit Melul; 1930, Jaquiba Emergui Melul, Simón Benhamu Benchida; 1931, Jaime Cohen Azulay.

17. *Gaceta...*, 26 octubre 1933. És possible seguir la trajectòria migratòria dels llinatges Levy Maduro i Jesurun, originaris de la península, a través d'Holanda, concretament d'Amsterdam, en les genealogies. Aquests llinatges van passar al segle XVIII d'Amsterdam a Curaçao (Antilles holandeses). Per tant, Salomón Elías Levy Maduro Jesurun no era un marroquí protegit o nacionalitzat holandès que canviava de nacionalitat, sinó que les genealogies de Curaçao indiquen que podria tractar-se d'un holandès de Curaçao (*Genealogy Data*, «Parenteel Van NN Jessurun», <http://www.geocities.com/heartland/creek/6534/dat22.html>, consultat el 6/06/2008).

18. *Gaceta...*, 16 desembre 1914.

19. J. MALKA, «Sephardic Genealogy Resources», <http://www.orthohelp.com/geneal/names.htm> (consultat el 18/06/2007).

posteriors a la revolució liberal del 1868 i el regnat d'Amadeu de Savoia. Aquesta coincidència i ús del terme no és casual. La revolució del 68 representa el primer intent revolucionari culminat amb èxit de separar Església i Estat i impulsar l'avanç de la societat civil a l'Espanya contemporània.²⁰ Els polítics liberals volien simbolitzar el trencament amb el catolicisme remarcant amb la nacionalització d'«hebreus» que Espanya havia superat el seu passat inquisitorial més fosc. Els decrets d'aquests primers anys estaven firmats per Manuel Ruiz Zorrilla, qui va impulsar moltes de les reformes liberals del període revolucionari: abolició de la facultat de teologia, matrimoni civil, etc.

Però, sobretot, aquestes nacionalitzacions de sefardites de finals del segle XIX i principis del segle XX, com l'aproximació cultural als sefardites del mediterrani musulmà, eren estratègiques, doncs responien als interessos colonials espanyols, molt especialment al Marroc pre-protectorat. Un cop creat el protectorat aquesta necessitat estratègica desapareix i es redueixen el nombre de nacionalitzacions de quarta classes, és a dir, mitjançant l'atorgament de carta de naturalesa.²¹ Es concedia la nacionalitat espanyola a persones influents política o econòmicament, amb una situació socioeconòmica confortable. No és estrany, doncs, que en diversos casos es demanés el dictamen favorable també a la Sección de Gobernación y Fomento del Consejo de Estado.²² Un altra cas habitual era la nacionalització d'estrangers al servei d'ambaixades i consolats espanyols.²³ Van obtenir la nacionalitat espanyola per naturalització, durant l'últim terç del segle XIX, notables sefardites del Marroc com Joseph i Jacob Salama Rofé. Els germans Salama Rofé van ser els fundadors d'una de les cases comercials jueves més importants de Melilla.²⁴

A més a més, des de la guerra entre Espanya i el Marroc el 1859-1860, un constant degoteig de famílies jueves es van traslladar als territoris espanyols al nord d'Àfrica.²⁵ Buscaven seguretat, una millora de les seves expectatives econòmiques, i també obtenir la ciutadania espanyola per veïnatge (residència).²⁶ Creuar la frontera i establir-se a Melilla sembla haver estat relativament fàcil. Diu Cordero Torres que a Ceuta i Melilla «els marroquins han entrat, viscut i sortit a plaer des de 1895».²⁷ La creació del protectorat espanyol va desdibuixar encara més la frontera en tots

20. I. GONZALEZ GARCIA, «España y el problema judío en la Europa del siglo XIX», *Cuadernos de historia moderna y contemporánea*, 1986, 123-140.

21. La carta de naturalesa era (és) la concessió discrecional a un estranger de la ciutadania d'un país sense necessitat de requisits previs. S'obtenia per decret i era una facultat del monarca concedir la nacionalitat a aquelles persones que, per exemple, havien servit a Espanya a l'estranger.

22. *Gaceta*..., 13 octubre 1971.

23. KENBIB, *Les protégés* ...

24. M. OJEDA MATA, «Entrevista a Sol S.», Melilla, 30 juliol 2003.

25. J. A. LISBONA, *Retorno a Sefarad: La política de España hacia sus judíos en el siglo XX*. Barcelona: Riopiedras, 1993, 19; I. GONZALEZ GARCIA, «España y el problema judío en la Europa del siglo XIX», *Cuadernos de historia moderna y contemporánea*, 1986, 123-140.

26. M. OJEDA MATA, «Entrevista a Abraham Alberto W. B.», Melilla, 30 juliol 2003.

27. J. M. CORDERO TORRES, *Fronteras hispánicas: geografía e historia, diplomacia y administración*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1960, 397.

dos sentits.²⁸ A part de jueus marroquins també van immigrar a Melilla, per la seva proximitat, jueus de la regió d'Orà a Algèria.²⁹ La majoria dels jueus que arribaven a Melilla no eren sefardites (meghorachim o expulsats), sinó jueus berbers o berbers arabitzats (tochabim o autòctons). Els tochabim parlaven l'àrab dialectal marroquí o el berber, segons les zones, i els meghorachim l'haquetia.³⁰ Pocs coneixien l'hebreu, tot i que escrivien tant el castellà com l'àrab amb caràcters hebreus.³¹

A finals del segle XIX, els jueus representaven la majoria de la població civil resident a Melilla, en ser tant el nombre de musulmans residents, com el de civils cristians, molt reduïts. El 1921 la població jueva de Melilla ascendia a més de 3.000 persones.³² Però les nacionalitzacions del gruix d'aquesta població de frontera no van avançar gaire. Fins a la instauració de la República no es van donar facilitats per a la seva nacionalització. El decret de 30 d'abril de 1931 establia que per als hispanoamericans i els súbdits del protectorat, el període de residència necessari per adquirir la nacionalitat espanyola es reduïa de deu a dos anys. Així, l'article 4art del decret de 30 d'abril de 1931, sobre el temps de residència necessari per a que els estrangers poguessin obtenir la nacionalitat espanyola, deia:

El temps de residència [...] quedarà reduït a dos anys quan es tracti de nacionalitzats de les Repúbliques hispanoamericanes, Portugal i Brasil o de naturals de la Zona marroquina sotmesa al protectorat espanyol.³³

Els «naturals de la Zona marroquina sotmesa al protectorat espanyol» eren, majoritàriament, els sefardites del protectorat i ciutats espanyoles al nord d'Àfrica. Aquest fet queda reflectit a un telegrama d'Indalecio Prieto, ministre d'Hisenda, a Carlos Echeguren, del comitè local republicà-socialista de Melilla. Echeguren havia rebut l'encàrrec de la Comunitat Israelita de Melilla de portar al Consell de Ministres la sol·licitud perquè els donessin facilitats per a l'adquisició de la nacionalitat espanyola. Prieto li responia en aquests termes:

28. Caldria un estudi detallat dels llibres del Registre Civil per determinar l'impacte del protectorat en les nacionalitzacions de jueus a les places de sobirania espanyoles al nord d'Àfrica.

29. OJEDA MATA, «Entrevista a Abraham Alberto W. B.»...; M. OJEDA MATA, «Entrevista a Jacob B.», Melilla, juliol 2003.

30. Variant del judeu-espanyol amb una forta influència de l'àrab, que parlaven els jueus del Marroc fins a principis del segle XX, avui dia pràcticament en desús.

31. La litúrgia, tant a la sinagoga com en les pregàries de la llar, si més no en el cas dels jueus Tetuan, sí que es feia generalment en hebreu (veure J. ISRAEL GARZÓN, «Franco, el Holocausto y los judíos (1939-1945)», *La Europa Nazi y la solución final*, David Bankier y Israel Gutman (coords.), Madrid, Losada, 2005 [2003], 132); veure també SALAFRANCA ORTEGA, *Historia de la población ...*

32. CORDERO TORRES, *Fronteras hispánicas...*, 380-386; F. SARO GANDARILLAS, «Notas introductorias», *La hija de Marte*, Francisco Carcaño, 2a ed., Melilla, Consejería de Cultura, Educación, Juventud y Deporte, 1997 [1930]; F. SARO GANDARILLAS, «Notas introductorias», *Melilla la codiciada*. Juan Berenguer. 2a ed. Vol. 2., Melilla, Consejería de Cultura, Educación, Juventud y Deporte, 1997 [1930].

33. *Gaceta...*, 30 abril 1931, Decreto disponiendo se ajuste en adelante a las reglas y condiciones que se establecen la justificación y declaración de haber ganado vecindad los extranjeros en España (la meva traducció).

El Consell de Ministres celebrat aquesta tarda ha aprovat en línies generals un decret pel qual els sefardites residents a les places de sobirania i zona del nostre Protectorat al Marroc, trobaran grans facilitats per a adquirir la nacionalitat espanyola que molts d'ells anhelien.³⁴

Els jueus de Melilla

Tot i que a la Melilla de principis del segle xx hi havia molts jueus pobres que havien fugit de la violència a la zona del Rif, ja des de finals del segle xix començaren a destacar-se a l'alta societat melillenca algunes famílies jueves benestants. Aquestes famílies de notables jueus, la majoria sefardites, complien un paper civil molt important a la plaça, principalment en l'àmbit comercial. La implantació i ascens d'una classe comercial jueva a Melilla, s'explica per la dèbil presència de la societat civil en una ciutat atípica per la gran presència de militars i les seves famílies. Entre els pioners comerciants benestants de Melilla trobem els següents noms: Salama, Macías, Benarroch, Sucrón, Benchimol, Melul, Bensaquén, Bitán, Benadiba, Benamou, Foyinquinos, Charvit, i Garzón. Durant aquests primers anys sobresortien les cases Garzón i, en particular, Salama. Ja hem vist que els germans Salama van ser dels primers jueus a establir-se a Melilla i que van obtenir per naturalització la nacionalitat espanyola. La casa Joseph Salama é Hijos tenia la representació de la Compagnie Générale Transatlantique. Aquesta empresa era una important companyia naviliera que feia viatges intercontinentals. Havia estat creada per una altra casa jueva, la dels germans Pereire, a mitjans del segle xix a França.³⁵ La casa Salama també tenia la representació del Crèdit Lyonnaise a Melilla. Més tard aquesta família es faria càrrec de la representació de la companyia petrolera Shell a Espanya.³⁶

A diferència de la península, l'increment de la població jueva a Ceuta i Melilla, així com el desenvolupament de les seves activitats comunitàries, va ser força significatiu. El 1907 es va constituir la Comunitat Israelita de Melilla. Ja des de la dècada de 1910, notables de la Comunitat Israelita de Melilla van ser membres dels consells directius de diverses institucions melillenes, incloent-hi la Junta d'Arbitris.³⁷ Per exemple, Yamín A. Benarroch Benzaquen³⁸ havia arribat de jove a Melilla i s'havia enriquit gràcies al negoci d'importació i exportació. Aquest notable jueu melillenc va ser membre del Consell Municipal i de diverses institucions

34. «Telegrama de Indalecio Prieto a Carlos Echeguren, del comitè local republicano-socialista de Melilla, 27 abril 1931», a SALAFRANCA ORTEGA, *Historia de la población...*, 228-229 (la meua traducció).

35. ASSOCIATION FRENCH LINES, «Les grandes dates de l'histoire de la Compagnie Generale Transatlantique», 2007 (http://www.frenchlines.com/histoire/histoire_cgt_dates_fr.php, consultat el 31/03/2007).

36. OJEDA MATA, «Entrevista a Sol S.»...

37. SARO GANDARILLAS, «Notas introductorias», *La hija...*; SARO GANDARILLAS, «Notas introductorias», *Melilla...*

38. Tetuan 1882 - ? Hi ha avui una plaça que porta el nom de Yamin A. Benarroch Benzaquen a Melilla.

benèfiques. A mitjans de la dècada de 1910, Benarroch Benzaquen va impulsar la construcció de la Gran Sinagoga de Melilla, d'estil neo-àrab. La Gran Sinagoga va ser un projecte de l'arquitecte modernista Enrique Nieto per a la comunitat jueva de la ciutat. El 1926 es va crear l'escola Talmud Torah.³⁹ Els primers cementiris jueus, o recintes jueus als cementiris espanyols, es van crear a l'últim terç del segle XIX, en el sud peninsular i les places de sobirania. Així, Melilla va tenir un dels primer cementiris jueus de l'època contemporània a l'Estat espanyol, que aviat va quedar saturat. Es calcula que entre 100 i 110 persones van ser enterrades allà entre 1869 i 1893, data en què, segons el Registre Civil, es va produir l'últim enterrament. El cementiri va quedar abandonat, però les restes de les persones enterrades allà no es van traslladar al nou cementiri per prohibir-ho els preceptes jueus. El nou cementiri jueu de Melilla es va crear com un annex del nou cementiri catòlic. El ràpid augment de la població de la ciutat, en la última dècada del segle XIX, havia fet necessària la construcció d'un nou cementiri catòlic. Al cementiri catòlic es va habilitar una parcel·la com cementiri civil. Al costat d'aquest, amb entrada independent, es va construir el nou cementiri jueu, inaugurat el 1892. El cementiri catòlic i el cementiri civil van ser cedits pel Govern espanyol a la Junta d'Arbitris totalment gratis. La comunitat jueva va haver de pagar tant la compra en usdefruit del terreny com la construcció del nou cementiri.⁴⁰

Aquesta situació d'exclusió/inclusió sociopolítica dels jueus de Melilla sorprèn més si tenim en compte que aquests no només van créixer com a comunitat, també van contribuir al desenvolupament de la Melilla moderna. El creixement urbà de Melilla va coincidir amb el d'altres ciutats espanyoles, que, com Barcelona, necessitaven expandir-se fora de les seves muralles. El 1906, una real ordre va autoritzar la construcció d'un barri fora del recintes emmurallats i zones adjacents. A diferència d'anteriors creixements urbanístics més caòtics, ara la Junta d'Arbitris pretenia construir un barri ben planificat. Totes les construccions van haver de fer-se segons pautes més estrictes, ja que es pretenia crear un barri ordenat i elegant. La Junta d'Arbitris va percebre una important suma per la venda dels solars per a la construcció de l'eixample de Melilla. Els principals inversors van ser jueus.⁴¹ Les cases comercials jueves del vell barri del Mantelete, al peu de les muralles de la ciutadella, van impulsar el desenvolupament urbanístic i el creixement de la ciutat, adquirint nombrosos terrenys per edificar en el futur centre urbà.⁴² L'arribada a Melilla com a arquitecte municipal, en aquests anys d'expansió urbanística, d'Enrique Nieto,⁴³ que havia col·laborat amb Gaudí, va contribuir a donar-li a Melilla el seu aire modernista. Així,

39. A. M. LÓPEZ RIAÑO, «La communauté juive de Melilla et sa grande synagogue», 1997. <http://sefarad.realroot.com/lm/031/lopez.html> (consultat el 28/03/2007)

40. SALAFRANCA ORTEGA, *Historia de la población...*, 120-124 i nota 92.

41. *Telegrama del Rif*, 30 març 1910 (cf. F. CARMONA, «El Barrio de la Reina Victoria», *La Voz de Melilla*, 12 juny 1994).

42. A. LLANOS ALCARAZ, *La campaña de Melilla de 1893-1894*. África Propia. 2a ed., Vol. 8., Melilla, Málaga, UNED Melilla, Algazara, 1994 [1894], 344-349; F. CARCAÑO, *La bija de Marte*. 2a ed. Melilla: Consejería de Cultura, Educación, Juventud y Deporte, 1997 [1930], 237.

43. Barcelona 1883-Melilla 1954.

algunes de les cases modernistes més belles de Melilla van ser treballs d'Enrique Nieto per a eminents famílies jueves, com la «Casa Melul». Aquest edifici era i és, un dels edificis modernistes més grans i bells de Melilla. La seva preminent ubicació a la nova Melilla⁴⁴ mostrava la importància socioeconòmica i la distinció que tenien a principis de segle les elits jueves melillenes. No obstant això, encara que Nieto va signar el croquis de la façana d'aquesta casa com «Casa Melul», el president de la Junta d'Arbitris no va autoritzar a Nieto a nomenar aquesta casa, com es feia a Barcelona, al assabentar-se que el seu propietari era jueu.⁴⁵ De nou, com amb les nacionalitzacions o la compra en usdefruit del terreny per al cementiri, ens trobem aquesta acceptació a mitges dels jueus a Melilla. Anem a veure amb més deteniment les particularitats d'aquesta identificació de frontera, ambivalent.

Identitats de frontera

La noció de «frontera» aquí utilitzada és la de frontera geopolítica. Però aquesta frontera física i política té un impacte sobre els sistemes de classificació social, la definició i redefinició de les fronteres conceptuals i simbòliques entre els grups socials. I, tot això té, o pot tenir, un impacte sobre la situació jurídic-política dels diferents grups socials identificats en un determinat sistema de classificació social.⁴⁶

En aquest cas, la frontera geopolítica separa dos espais històricament vinculats amb identitats sociopolítiques diferenciades sobre una base socioreligiosa. Aquesta base socioreligiosa de categories sociopolítiques històriques va ser incorporada acríticament pel nacionalisme espanyol decimonònic, inclús pel nacionalisme secularitzador lliberal. Per tant, tot i l'aproximació colonial espanyola als sefardites, la secularització del país i la formació de noves comunitats jueves a Espanya, la definició de la nacionalitat espanyola en el marc jurídic vinculava amb força aquesta identitat nacional al catolicisme. Aquesta situació va marcar les polítiques espanyoles en relació a la gestió de les diferències socioreligioses, les polítiques de nacionalització, i les polítiques relatives al cicle vital. D'aquesta manera es va produir una gestió dels grups socioreligiosos, que variava en funció de la proximitat de l'espai geopolític a gestionar al territori central de l'Estat nacional, l'Espanya peninsular. Mentre que en el protectorat (territori colonial) i Ceuta i Melilla (zona de frontera), les fronteres entre grups socioreligiosos es feien visibles i eren fomentades, a la península (territori pròpiament nacional), la diversitat socioreligiosa era més aviada amagada. Els sefardites del Marroc eren classificats per les autoritats espanyoles com «indígenes», els de la península com «estrangers». A Melilla la situació

44. La «Casa Melul» va ser construïda a la confluència dels carrers General Marina i Avinguda Alfons XIII (avui Avinguda Rei Joan Carles I), cantonada amb la plaça de Santa Bàrbara (avui plaça d'Espanya).

45. M. OJEDA MATA, «Entrevista a David M.», Barcelona, 12 juny 2007.

46. Veure, M. VENTURA I OLLER (ed.), *Fronteras y mestizajes: sistemas de clasificación social en Europa, América y África*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2010; i, dins d'aquesta obra col·lectiva, M. OJEDA MATA, «Identidades, fronteras, cruces y ambivalencias: los sefardíes en la España contemporánea», 57-70.

era més ambivalent i els jueus podien ocupar tant la categoria de «hebreus» com la de «espanyols», en funció de si tenien o no la nacionalitat espanyola.

Aquesta conceptualització de les fronteres culturals i polítiques, va tenir el seu reflex en l'estatus jurídic dels diferents territoris i els seus habitants. Ceuta i Melilla eren pensades i gestionades com ciutats de frontera. Amb la instauració del protectorat el 1912, aquesta frontera va quedar força desdibuixada. Aquesta situació es consolidà el 1927, amb la interdependència administrativa de Ceuta i Melilla amb el protectorat, que es remuntava, de fet, almenys a 1914. També els alcaldes, des del 1930, que eren nomenats per reial ordre, depenien de la Direcció General del Marroc i Colònies. Cal esperar a la República perquè s'equiparessin els ajuntaments de Ceuta i Melilla amb els altres ajuntaments espanyols, i que es transferissin al Ministeri de la Governació les facultats atribuïdes sobre les places de sobirania a la Direcció General del Marroc i Colònies. Però aquesta situació va durar poc. Amb els governs radical-cedistes, de 1934-1935, es va adscriure el càrrec de governador general civil de Melilla i Ceuta de nou a l'Alt Comissari d'Espanya al Marroc. Prova d'aquesta interdependència administrativa són els diversos òrgans i serveis locals que s'estenien més enllà dels límits d'aquestes ciutats, ja dins del protectorat, com la inspecció de l'ensenyament primari, les delegacions d'estadística, etc.⁴⁷

També és una mostra d'aquesta situació de frontera l'estatus dels seus habitants, sobretot dels originaris del Marroc. És possible que un nombre indeterminat de jueus melillencs —si considerem el panorama que dibuixa la novel·la de Joan Berenguer sobre Melilla⁴⁸—, haguessin mantingut la seva condició de protegits i nacionalitzats d'altres països, sobretot britànics. Alguns, encara que residien a Melilla, mantenien el seu veïnatge civil⁴⁹ a Gibraltar. Altres dades disperses semblen confirmar el fet que una part de la població resident a Melilla, a principis del segle xx, no eren ciutadans espanyols i que es tractava de protegits i nacionalitzats majorment anglesos. També les inscripcions en hebreu i castellà de les dues plaques de marbre a l'entrada de la Sinagoga *Or Zaruah* (o Gran Sinagoga), proven el caràcter plurinacional de la població jueva melillenca: «Yamin A. Benarroch [...] ofereix el local a tots els seus correligionaris sense distinció de nacionalitats».⁵⁰

Fins i tot el reglament intern de la Comunitat Israelita de Melilla de 1932, definia a la comunitat jueva de Melilla com a «colònia» a l'apartat de «denominació i objecte» de l'associació.⁵¹ També sembla que aquesta era la visió d'ells que dominava

47. J. M. CORDERO TORRES, *Organización del protectorado español en Marruecos. T. I.*, Madrid, Editora Nacional, 1942, 109-111.

48. J. BERENGUER, *Melilla la codiciada*, 2a ed. Vol. 2., Melilla, Consejería de Cultura, Educación, Juventud y Deporte, 1997 [1930].

49. El veïnatge civil determinava la legislació civil aplicable (per exemple la del règim comú, algun règim religiós o consuetudinari, etc.).

50. Inscripcions en hebreu i castellà de les dues plaques de marbre a l'entrada de la Sinagoga *Or Zaruah* de Melilla (cf. J. F. SALAFRANCA ORTEGA, *Historia de la población judía de Melilla desde su conquista por España hasta 1936*, Colección África Propia, 2a ed. Vol. no. 10. Màlaga: Editorial Algazara, 117).

51. SALAFRANCA ORTEGA, *Historia de la población...*, «Reglamento de la Comunidad Israelita de Melilla de 1932», 389 y ss.

des de l'administració espanyola. Ja hem vist com la comunitat jueva va haver de comprar en usdefruit el terreny per poder enterrar els seus morts. No obstant, l'autorització d'aquesta comprar que havia de passar per la Junta d'Arbitris no va ser immediata. Els membres de la Junta van debatre sobre la conveniència o no de cedir a la comunitat jueva de la ciutat els terrenys que utilitzaven com cementiri, com havia fet amb el cementiri catòlic i el civil. Un dels membres de la Junta al·legava que «la majoria dels hebreus» eren «estrangers», el que podria comportar «complicacions internacionals».⁵² Tota aquesta situació va generar, entre 1927 i 1930, una sèrie de peticions extraordinàries de nacionalitat espanyola per a estrangers a Melilla. La Comissió Mixta Transitòria de Melilla manifestava que eren bastants els estrangers, «musulmans i hebreus», que havien d'usufructuar terrenys urbans i de cultiu per no tenir la nacionalitat espanyola, i demanava que se'ls concedís la nacionalitat espanyola per solucionar aquesta situació.⁵³

El sovint esmentat, però poc conegut, Reial Decret de 20 de desembre 1924, «para facilitar la naturalización de individuos de origen español que vienen siendo protegidos como si fueran españoles», no pretenia facilitar l'obtenció de la ciutadania espanyola als sefardites, com sovint s'ha dit. L'objectiu del Reial Decret de 1924 era simplement facilitar el poder seguir utilitzant els sefardites en els països successors de l'Imperi Otomà quan el règim de proteccions va deixar de ser reconegut per aquests nous Estats. La concessió de la nacionalitat espanyola a musulmans i jueus seguia sense estar resolta en la dècada de 1960, quan molts jueus de Melilla van emigrar a Amèrica Llatina i a Israel.⁵⁴ Que la concessió de la ciutadania espanyola no estava pensada per a tots els sefardites, i molt menys per a que aquests es traslladessin a Espanya, ho proven també les polítiques relatives al cicle vital. Aquestes, excepte durant breus períodes, van seguir reforçant el vincle entre l'Estat, l'Església catòlica i la societat espanyola, en qüestions tan importants com el matrimoni i la conversió.⁵⁵

En l'àmbit educatiu, Melilla també era una típica zona de frontera. El cens escolar de Melilla era, el 1921, d'uns 8.000 nens, dels quals menys de la meitat estaven escolaritzats. Uns 1.500 nens i nenes anaven a escoles privades, i uns 1.800 a escoles públiques. La divisió escolar per grups socioreligiosos no era tan marcada com en el protectorat, encara que hi havia una escola hispanoàrab, també anomenada «escola indígena». Aquesta escola tenia per objectiu la formació dels fills de les elits rifenyas favorables, en principi, a la potència colonial espanyola a la zona. Les elits catòliques i jueves de Melilla assistien preferentment al Col·legi dels Germans de la Doctrina Cristiana els nens, i al Col·legi de les Monges del Bon Consell les nenes,

52. SALAFRANCA ORTEGA, *Historia de la población...*, 122.

53. Archivo Histórico Nacional (AHN), FC-M^o_HACIENDA, 12688-2, EXP.16, Petición de nacionalidad española para extranjeros en Melilla, 1927-1930.

54. *Diario de sesiones del Congreso de los Diputados*, «Proposición no de ley relativa a la modificación del Código Civil presentada por el grupo parlamentario popular en el congreso», 161/001463, 7 febrer 2006.

55. OJEDA MATA, *Sefardíes en la España contemporánea ...*, 133-184.

ja que les dues escoles estaven obertes als fills de les famílies benestants de Melilla, amb independència de la seva religió.⁵⁶

Segons els censos escolars que descriu Salafranca, es dividia els nens assenyalant o no assenyalant la seva «nacionalitat». Ambdues divisions no eren exactament equivalents. La diferència estava en que, en els censos «amb expressió de la nacionalitat», a la casella d' «hebreus», apareixien els jueus que no eren ciutadans espanyols, estant inclosos els jueus que eren ciutadans espanyols en la categoria d'«espanyols».⁵⁷ També s'assimilava a la situació del planejament escolar espanyol al protectorat el fet que els mestres destinats a Melilla, com els que guanyaven una plaça en el protectorat, rebien un plus salarial.⁵⁸ La següent taula il·lustra l'ambivalència de les classificacions escolars a Melilla:⁵⁹

Segons els censos escolars «sense expressió de la nacionalitat» la divisió era la següent:	«cristians»	«hebreus»	«moros»	«estranger»
Segons els censos escolars «amb expressió de la nacionalitat», la divisió era com segueix:	«espanyol»	«hebreus»	«moros»	«estranger»

Aquesta situació s'agreuà dramàticament durant la guerra civil espanyola i els primers anys del franquisme. Protestants i jueus van ser privats dels drets religiosos que els havia reconegut la República, excepte en el protectorat i les places de sobirania. El protectorat i places de sobirania espanyoles depenien d'una jurisdicció militar. El governador militar d'aquests territoris va reconèixer a les diferents comunitats religioses que vivien en elles.⁶⁰ A les places de sobirania la tolerància religiosa va ser més gran que a la península, i al protectorat es va emfatitzar encara més la frontera entre «espanyols», musulmans i jueus. Això no va impedir la persecució i la violència també a les places de sobirania i el protectorat. Fins i tot, les ciutats espanyoles del nord d'Àfrica i el protectorat van ser sotmeses a cruels mesures de depuració. No obstant, aquestes mesures obeïen en primer lloc

56. Efectivament, diverses de les persones a qui vaig entrevistar a Melilla membres d'aquestes famílies jueves més benestants, van estudiar en aquestes escoles cristianes, per exemple Jacob B. i la seva dona Francine. Noteu l'afrancesament dels noms d'algunes dones sefardites (M. OJEDA MATA, «Entrevista a Jacob B.» Melilla, juliol 2003). Veure també: G. JENSEN «Toward the 'Moral Conquest' of Morocco: Hispano-Arabic Education in Early Twentieth-Century North Africa», *European History Quarterly* 31, no. 2, Abril 2001, 205-229; SARO GANDARILLAS, «Notas introductorias», *La hija...*; SARO GANDARILLAS, «Notas introductorias», *Melilla...*

57. SALAFRANCA ORTEGA, *Historia de la población...*, 185.

58. M. HIJANO DEL RÍO, «Docencia y compromiso. Fermín Requena Díaz (1893-1973): un precedente para la historia de la educación social», *Hispania Nova*, no. 5, 2005.

59. SALAFRANCA ORTEGA, *Historia de la población...*, 185.

60. D. ROZENBERG, «Minorías religiosas y construcción democrática en España», *Revista española de investigaciones sociológicas*, 1996, 2048.

a qüestions polítiques, encara que també hi eren presents, de forma secundària, prejudicis antisemites. Així, la primera població jueva que va patir la discriminació i l'assetjament del bàndol sublevat va ser la nordafricana, en haver-se iniciat l'alçament militar al protectorat, Melilla i Ceuta. Per exemple, diverses sinagogues van ser clausurades, les autoritats colpistes van imposar contribucions obligatòries a les comunitats jueves, es va imposar la segregació social mitjançant l'expulsió dels jueus d'alguns espais de socialització: per exemple, els jueus melillencs van ser expulsats del Casino Militar,⁶¹ lloc de socialització i entreteniment de la classe mitjana-alta, etc.⁶² L'exclusió dels jueus de la vida social passava també per la seva invisibilització social, que va ser també important durant els primers anys, malgrat la importància històrica socioeconòmica passada i present, tant qualitativa com quantitativa, dels jueus per a les ciutats espanyoles nordafricanaes. El principal diari melillenc, el *Telegrama del Rif*, els va fer desaparèixer de les seves pàgines. A la secció de «cultes» només es feia referència al catòlic. És difícil trobar entre els temes de «societat», referències a la classe alta jueva de la ciutat com havia passat amb anterioritat. Per contra, sí que apareixien constants referències, aprovatòries o neutres, respecte a les polítiques antisemites a Europa central i de l'est, però sense esmentar l'extermini massiu i sistemàtic dels jueus fins pràcticament el final de la segona guerra mundial. Es va ocultar la destrucció i els assassinats en massa causats per l'Alemanya nazi a Europa, i, en canvi, abundaven els articles relatius a la devastació causada per l'exèrcit soviètic. També eren freqüents els estereotips negatius del jueus (usurers, traïdors), especialment en contrast o en relació amb els musulmans. Malgrat això, l'antisemitisme al *Telegrama del Rif* d'aquests anys pot ser considerat moderat, comparat amb altres diaris.⁶³ Per a les elits jueves melillencs la discriminació i l'ostracisme imposats pel règim franquista van ser un cop dur, en particular per a aquelles famílies notables jueves que vivien el projecte espanyol a Melilla com propi.⁶⁴

No obstant, els jueus de Melilla van intentar combatre la seva exclusió i evitar la repressió de diferents maneres. D'una banda, el Casino Español, del qual eren socis molts jueus melillencs, convidava públicament als comandaments i oficials de l'exèrcit de Melilla a les festes que s'hi organitzaven.⁶⁵ D'altra banda, entre 1938 i 1945, notables jueus de Melilla, i fins i tot jueus més humils, eren generalment els primers a fer aportacions voluntàries, i d'importància, a les diferents col·lectes benèfiques. Per exemple, amb motiu del regal de banderes i estandards que l'Ajun-

61. Segons Lisbona només es van produir dues excepcions, la de Sadía Benhamú i la de Jacob J. Salama (LISBONA, *Retorno a Sefarad ...*, 70). Un altre notable Salama, José, sí que va ser expulsat del Casino Militar, motiu per al que la seva filla va rebutjar acudir al ball del Casino Militar amb el seu promès catòlic, un jove oficial del exèrcit destinat en Melilla (OJEDA MATA, «Entrevista a Sol S.»...).

62. LISBONA, *Retorno a Sefarad...*, 64.

63. Veure, per exemple, *Telegrama...*, 21 febrer 1938, 14 gener 1939, 3 gener 1940, 4 setembre 1942 i 29 abril 1943.

64. OJEDA MATA, «Entrevista a David M.», ...

65. Veure, per exemple, *Telegrama...*, 9 juny 1940.

tament de Melilla volia fer als cossos d'una guarnició militar,⁶⁶ per a les víctimes d'algun desastre natural,⁶⁷ etc. És cert que aquestes aportacions voluntàries eren una forma d'evitar aixecar sospites de desafecció en els representants locals del nou règim. Però al mateix temps, els jueus aconseguïen sortir a la llum d'aquest no reconeixement forçat i humiliant, ja que els noms dels contribuents eren publicats en la premsa local. Les contribucions dels jueus melillencs les efectuaven generalment a través de llistes que gestionaven l'Ajuntament o entitats civils, i no a través de les confraries religioses catòliques, que també participaven en l'organització de col·lectes. També es pot seguir la presència jueva contínua a Melilla, a través dels anuncis publicitaris i les necrològiques inserides en el Telegrama del Rif, durant els primers anys del franquisme.⁶⁸ Davant la silenciada «germanor hispanojueva», la «germanor hispanomusulmana» va ser un tema recurrent al Telegrama del Rif durant la Segona Guerra Mundial. També van augmentar els articles pro-musulmans i

66. *Telegrama...*, 15 i 16 novembre 1940, entre d'altres.

67. *Telegrama...*, 21 i 24 desembre 1940, 22 febrer, 5, 6, 9, 10, 13 y 15 abril 1941.

68. *Telegrama...*, 17 Gener, 25 febrer, 27 juny i 7 desembre 1943. La «normalització» de la presència jueva al *Telegrama del Rif* no es va produir fins a 1944. Ja al febrer d'aquest any, en un article sobre «Els espanyols de Xangai», s'esmentava la presència d'uns dos-cents «compatriotes» inscrits en el consolat d'Espanya a Xangai. L'article deia que es tractava de persones que havien decidit nacionalitzar-se espanyoles, la majoria descendents de portuguesos, xinesos i filipins o «mestissos d'ells». I també descendents dels jueus expulsats de la península. Jueus que, «com són espanyols per haver conservat la nacionalitat i recuperat de vegades, poden ser considerats els milionaris de la colònia espanyola de Xangai» (*Telegrama...*, 10 febrer 1944). Encara que van continuar invisibilitzats els jueus de Melilla i el protectorat fins a 1944 (*Telegrama...*, 23 maig 1944), i es seguia sense mencionar res sobre els assassinats massius de jueus, que continuava perpetrant l'Alemanya nazi, mentre que continuaven apareixent articles sobre la violència soviètica contra la població civil a Polònia, incloent deportacions i assassinats massius (*Telegrama...*, 22 i 23 març i 15 abril 1944). Al final de la guerra a Europa, van començar a aparèixer articles sobre l'«horror dels camps de concentració alemanys», sense esmentar els jueus (*Telegrama...*, 12 maig 1945). Paral·lelament, es van començar a publicar articles sobre les acusacions de crims de guerra contra alemanys i nacionals dels països que van col·laborar amb l'Alemanya nazi (vegeu, per exemple, *Telegrama...*, 1 juny 1945), i es ressaltava la «campanya de difamació» de l'URSS (el règim «dels sense Déu») contra Espanya, assenyalant que fins i tot Churchill estava en contra d'una intervenció a Espanya, ja que aquest sostenia que Espanya no podia ser acusada de «feixista» (veure, per exemple, *Telegrama...*, 22 i 23 agost 1945). Només a partir dels judicis de Nuremberg, on es va jutjar als criminals de guerra nazis al final de la guerra, es poden trobar articles que fan referència a la brutal persecució de jueus i gitanos per l'Alemanya nazi (vegeu, per exemple *Telegrama...*, 2, 3 i 12 octubre, 27, 28, 29 i 30 novembre, 1, 14 i 15 desembre 1945). A més, es van publicar articles en llocs destacats, com en la secció «editorial», ressaltant l'humanitarisme del govern franquista amb els jueus durant la Segona Guerra Mundial. El que era presentat com una prova del «respecte» d'inspiració cristiana que Espanya havia tingut i tenia per totes les religions: «Observem el consell evangèlic, que, en donar almoïna, no sàpiga la mà esquerra el que la dreta fa. «A més, es deia que no es podia tenir a Espanya, i particularment a les ciutats espanyoles i nord-africanes, animadversió pels qui han conviscut i conviuen amb» nosaltres (Ibid., 1 desembre 1945). Aquest «nosaltres» eren els «catòlics espanyols» (Ibid., 15 juliol 1944). (Totes les traduccions del Telegrama del Rif són meves).

pro-àrabs. Els termes «musulmà» i «àrab» es feien servir com equivalents, per exemple, en relació al conflicte entre musulmans i jueus a Palestina.⁶⁹

A més, les autoritats del bàndol sublevat van adoptar una sèrie de mesures encaminades a imposar l'hegemonia del catolicisme en la societat espanyola, que va impactar de ple a les minories religioses a la península i places de sobirania. Després de produir-se l'alçament militar, es va decretar l'obligatorietat de l'ensenyament de la religió catòlica i de la «Història Sagrada» a les escoles primàries i secundàries controlades pels militars colpistes. Assignatura que, a més, va quedar exempta de taxes per facilitar que els alumnes la poguessin cursar. Només es va exceptuar els alumnes «indígenes» del protectorat d'Espanya al Marroc i colònies africanes, sempre que professessin una religió diferent de la catòlica.⁷⁰ Les sinagogues van ser clausurades, a vegades amb violència, com a Barcelona.⁷¹ El 1940 es van adoptar noves mesures antijueves mitjançant la prohibició de les pràctiques religioses no catòliques relatives al culte, el matrimoni, els enterraments, les circumcisions, etc. També es va prohibir als no catòlics l'exercici de càrrecs públics.⁷² Un altre requisit, per a l'accés a determinats càrrecs públics, eren els «certificats d'adhesió al règim» que podien proporcionar els capellans i els membres de la Falange. Alguns jueus han comentat que, encara que no sabien si haguessin pogut obtenir aquests certificats, no volien tenir res a veure amb organitzacions com la Falange que cometien impunement assassinats:

Jo no podia demanar un certificat d'adhesió al règim perquè jo no pertanyia a la falange. No ho admetien [a un jueu]. Això ja no ho sé. Perquè ja havien vist que sense fer res dolent per pertànyer a uns partits havien afusellat a unes persones, ja no volien [els jueus pertànyer a la falange].⁷³

Les particularitats de la repressió dels jueus maçons durant el primer franquisme

Si bé és cert que els jueus, en tant que jueus, com succeïa a l'Alemanya nazi, no van ser víctimes de la persecució sistemàtica, l'empresonament i l'assassinat

69. *Telegrama...*, 2 juliol 1941 y 8 març 1944, entre d'altres. Els articles sobre el conflicte entre musulmans y jueus a Palestina adquiriren un to més neutre al final de la Segona Guerra Mundial: veure entre d'altres, els articles publicats al *Telegrama del Rif* del 13, 14, 15, 16 y 17 novembre 1945.

70. *Boletín Oficial del Estado* de 24 setembre 1936, 28 setembre 1936, 8 y 9 octubre 1937, 21 novembre 1937: Orden 21 setembre 1936, Orden 22 setembre 1936, Orden 7 octubre 1937.

71. El 1939, quan els franquistes van entrar a Barcelona, van saquejar i van tancar la Sinagoga, profanant el temple i robant els objectes litúrgics. Aquests objectes no em consta que hagin estat recuperats per la comunitat. Tant les fonts de Lisboa (LISBONA, *Retorno a Sefarad...*, 70-71), com les meves sobre aquests fets, són els testimonis orals de membres de la Comunitat Israelita de Barcelona (M. OJEDA MATA, «Entrevista a Avner N.» Barcelona, 9 juliol 2002). No obstant, existeix un testimoni contradictori, el de Yolanda C., qui afirma que els que assaltaren y saquejaren la sinagoga de Barcelona van ser els «rojos» (M. OJEDA MATA, «Entrevista a Yolanda C. R.» Barcelona, 5 juny 2002). La sinagoga de Barcelona no va ser reoberta fins el 1947 (KAUFMANN, «Entrevista a Avner N.» Barcelona, setembre 1991).

72. ROZENBERG, «Minorías religiosas...», 249-251.

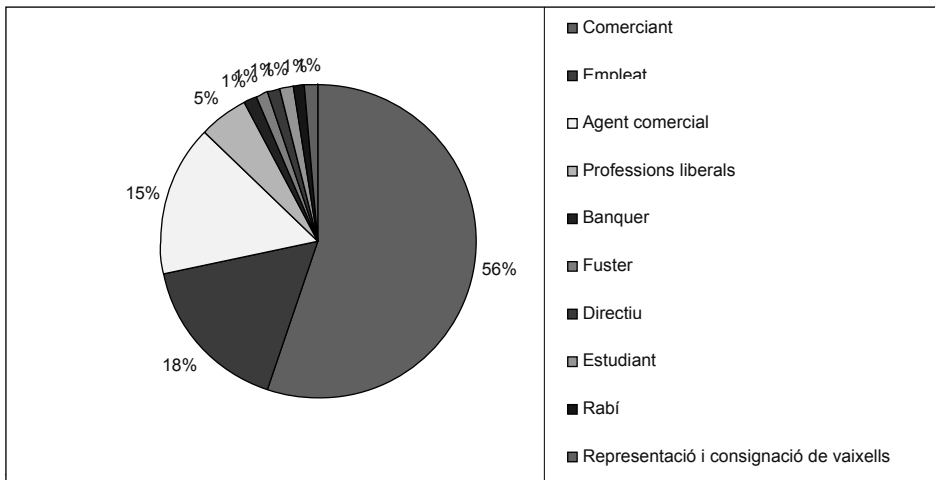
73. OJEDA MATA, «Entrevista a Jacob B.», Melilla, juliol 2003.

organitzat per l'Estat, altres dues categories sí que ho van ser, els «comunistes» (on quedaven assimilats pràcticament tots els partits de la República) i els maçons. Si bé la participació política dels jueus d'Espanya i Melilla existia, la seva participació a la maçoneria era desproporcionadament molt més elevada com es desprèn dels butlletins oficials i d'estudis com el de Vicente Moga Romero.⁷⁴ Els jueus d'Espanya, Ceuta i Melilla, en tant que maçons, sí que van ser perseguits i van patir una dura repressió, amb algunes peculiaritats que els diferencia de la resta de maçons. Diverses raons poden explicar la alta participació dels jueus de les comunitats espanyoles i del protectorat d'Espanya al Marroc a la maçoneria: formaven part de les classes mitjanes, que eren les que amb més freqüència s'interessaven per la maçoneria, i molts d'ells eren comerciants o estaven vinculats al sector del comerç. I és que la necessitat d'establir xarxes socials va atreure a molts comerciants a la maçoneria. Per exemple, dels expedients per maçoneria contra sefardites que tinc localitzats fins al moment, el 90% d'aquests es dedicaven al comerç o activitats vinculades com empleats de comerç i agents comercials.⁷⁵ (veure gràfic 1)

GRÀFIC 1

Professions dels maçons sefardites amb expedients oberts contra ells pel TERMC

Font: Elaboració pròpia a partir dels expedients per maçoneria seguits contra jueus a Espanya pel TERMC. Percentatge sobre 78 maçons jueus en els expedients dels quals constaven dades socioeconòmiques.

Però tampoc era infreqüent la participació jueva a la maçoneria per motius ideològics, ja que la maçoneria defensava els ideals de germanor universals proclamats per la Revolució francesa, el liberalisme, i fins i tot el socialisme. Això es

74. *Boletín Oficial de Melilla 1927-1942*; V. MOGA ROMERO, *Al oriente de África: datos para la historia de la masonería contemporánea en Melilla*, Tesis doctoral. Granada: Universidad de Granada, 2003, 667-797.

75. AGGCE, TERMC.

posava de manifest en els noms simbòlics que amb més freqüència escollien els jueus en ingressar a les lògies: fraternitat, humanitat, Voltaire, etc.⁷⁶ També eren freqüents els noms de científics, artistes, etc.⁷⁷ O de més marcat caire polític, com el nom simbòlic escollit pel jove Sadia Cohen Cohen de Melilla, Luis Sirval, en memòria del periodista assassinat per denunciar la repressió comesa contra els miners a Astúries el 1934. O el de l'escriptor francès Émile Zola, que va defensar a Alfred Dreyfus⁷⁸ amb la seva famosa carta oberta al president de la nació,⁷⁹ nom usat com simbòlic per David Garzón i León Haim Pinto. Noms de polítics emblemàtics del liberalisme llatinoamericà, com Campos Sales, president del Brasil, etc. De monarques anglesos contemporanis, com el fill de la reina Victòria, Eduard VII. I fins i tot d'algun sultà del Marroc, com Mulay Hafid (1908-1912), que s'oposava a la colonització europea del Marroc.⁸⁰ Però els maçons jueus, a diferència de la resta de maçons, també escollien noms simbòlics propis de l'univers cultural jueu. Per exemple: Avicebrón, Moisès, Salomó, Maimònides, Josué, etc.⁸¹ També s'usaven com simbòlics, noms de ciutats, de la mitologia clàssica, o de filòsofs clàssics.⁸²

Després de produir-se l'alçament militar, els maçons de Ceuta, Melilla i el protectorat van ser aferrissadament perseguits i castigats. La repressió també va afectar

76. AGGCE, TERMC, per exemple: NT. 16184, Rafael Charbit Benhamu, simbòlic «Fraternidad»; NT. 13762, Jacob Garzón Pinto, simbòlic «Voltaire»; NT. 13849, Jacob M. Bendahan, simbòlic «Wharton»; etc.

77. AGGCE, TERMC, per exemple: NT. 9398, Máximo Levy Chiménez, simbòlic «Pasteur»; NT. 16770, Jacob Cohen Scali, simbòlics «Víctor Hugo» y «Shakespeare»; NT. 33627, Hasson Behar, simbòlic «Gutenberg»; NT. 23036, Messod Levy, també «Víctor Hugo»; NT. 33626, Messod H. Bensusan, «León Tolstoi»; NT. 36454, Isaie M. Chocrón, simbòlic «Fenelon II»; NT. 40256, León J. Melul Pinto, un altre «Víctor Hugo X»; etc.

78. El primer jueu a ocupar un lloc en l'Estat Major francès, va ser acusat d'alta traïció.

79. É. ZOLA, *J'accuse! Lettre au Président de la République*, Paris: Aurore, 1898.

80. AGGCE, TERMC, p.ex.: NT. 16821, Sadia Cohen Cohen; NT. 23596, David Garzón; NT. 24752, León Haim Pinto; NT. 36857, Jaime Isaac Bentolo, simbòlic «Campos Sales»; NT. 11308, Sigmund Schorr Frankel; NT. 12932, Haim Levy, simbòlic «Hafid»; NT. 27260, José H. Nahon, simbòlic «Mac Mahon»; NT. 17282, José Pinto, simbòlic «Prim II»; NT. 30703, Abraham M. Nahon, simbòlic «Kitchener II»; etc.

81. AGGCE, TERMC, per exemple: NT. 5149, Gabriel Perahia Cohen, simbòlic «Avicebrón»; NT. 9386, Joseph Halevy Salzsteis, simbòlic «Josué»; NT. 13831, Aaron J. Cohen Cohen, simbòlic «Absalon»; NT. 34318, Mordejay Chocrón, simbòlic «David»; NT. 27471, Haim Israel Coriat, simbòlic «David II»; NT. 29744, Moses Ichoa Benchetrit, «Mordejay»; NT. 27222, Moise Rafael M. Israel, simbòlic «Salomón II»; NT. 34829, Messod Malka, «Israel»; etc.

82. AGGCE, TERMC, per exemple: NT. 16748, Salomón Z. Cohen, utilitzava el simbòlic «Cairo»; NT. 35651, José Garzón, utilitzava el simbòlic «Hércules»; NT. 13677, Haim Jacob Azancot, «Júpiter»; NT. 16750, Mimón S. Cohen, «Alcázar»; NT. 16743, Haim Cohen, «Jerusalén»; NT. 16751, Haim J. Cohen, «Orán»; NT. 33519, Salomón Ipah, «Salé»; NT. 20835, Moses Isaac Benchimol, «Londres»; NT. 16775, León A. Israel Tobelem, «Sócrates»; NT. 41513, Abraham Israel, simbòlic «Espanya»; NT. 33628, Joseph J. Levy, «Apolo»; NT. 34122, Simón M. Pinto, simbòlic «Atlante»; NT. 19798, Vita Matalon, simbòlic «Constantinopla»; NT. 13904, José Melul Attias, simbòlic «Salisbury»; NT. 16816, Abraham G. Melul, simbòlic «París»; NT. 34830, Levy Obadía, simbòlic «Saffi»; NT. 28455, Azar M. Melul, simbòlic «Melilla»; NT. 23038, Mesod P. Melul, «València»; NT. 5581, Alberto Obadía Hachuel, «Sevilla»; etc.

a musulmans i jueus.⁸³ Noms sefardites apareixien sovint en les llistes que es van elaborar amb les persones que tenien antecedents maçònics a la zona de protectorat d'Espanya al Marroc, Ceuta i Melilla. Més endavant aquesta situació es va repetir a la península. En algunes ciutats del protectorat va ser la pròpia premsa local la que va publicar les llistes de maçons. Durant els primers mesos, després de l'alçament militar de Franco, sobretot a Ceuta, Melilla, i el protectorat, es va perseguir i fins i tot van ser executats jueus no afectes al règim, segons els testimonis orals. La repressió va continuar de forma més sistemàtica, però no per això més implacable, en els anys següents. La requisita documental, en els territoris que anava ocupant l'exèrcit franquista, de tot el relacionat amb la maçoneria, es va institucionalitzar des de juliol de 1937. La confiscació documental i la destrucció de les lògies va ser un fenomen generalitzat. La documentació generada per les institucions repressores al protectorat, Ceuta i Melilla, revelen la magnitud de la persecució, així com els noms de les víctimes i els delictes que se'ls imputava.⁸⁴

Entre 1936 i 1938, dels 177 maçons de Melilla documentats per Moga Romero, es van produir 25 morts, d'aquestes, 3 eren jueus que van ser executats,⁸⁵ un d'ells el jove Sadia Cohen Cohen. A aquestes morts cal afegir les d'altres dos jueus que, per les dades disponibles, sembla que també van ser executats, però per motius polítics. Un jueu suposadament va morir de mort «natural» durant la seva detenció, mentre es trobava hospitalitzat. En total, per la seva pertinença a la maçoneria o per la seva militància política, van ser executats cinc jueus a Melilla durant els primers anys de la guerra, sobre un total de 294 persones assassinades a la ciutat entre maçons, militants de partits republicans, militars que no van recolzar l'aixecament militar contra la República, etc.⁸⁶ Sis, si considerem el que va morir per mort «natural», que va poder haver estat provocada o agreujada durant la seva detenció. Aquests són els casos que he pogut documentar fins a la data, encara que és probable que hi hagués hagut més casos. Álvarez Chillida calcula que van ser com a mínim deu els jueus executats a Melilla.⁸⁷ A Ceuta, sembla que el líder local de la Falange va fer registrar les cases dels jueus a la recerca d'adversaris de l'aixecament. Cinc dels detinguts van ser executats, mentre que la resta van ser torturats.⁸⁸ Les incautacions econòmiques sovint acompanyaven les penes capitals o de presó. A Melilla, la Comissió d'Incautació de Béns primer, el Tribunal de Responsabilitats Polítiques després, i el Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i del

83. E. MARTIN CORRALES, «La represión franquista en Tetuán, capital del protectorado español en Marruecos (1936-1939)», *Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*, vol. II, AAVV, Barcelona, Crítica, 2004, 1432-1444.

84. E. MARTÍN CORRALES, «Represión contra cristianos, moros y judíos en la guerra civil en el Protectorado español de Marruecos, Ceuta y Melilla», *El protectorado español en Marruecos. Gestión colonial e identidades*, Fernando Rodríguez Mediano y Helena de Felipe (coords.). Vol. 4. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2002, 111-138.

85. MOGA ROMERO, *Al oriente de África ...*, 667-797.

86. MARTIN CORRALES, «La represión franquista en Tetuán...», 1432-1444.

87. G. ÁLVAREZ CHILLIDA, «La eclosión del antisemitismo español: de la II República al Holocausto», *El antisemitismo en España*, Universidad de Castilla la Mancha, 2007, 181-206.

88. B. ROTHER, *Franco y el Holocausto*. Madrid: Marcial Pons, 2005, 63.

Comunisme a partir de 1940, van obrir expedients contra gairebé una cinquantena de jueus melillencs.⁸⁹ A diferència de la sort dels maçons jueus del protectorat, Ceuta i Melilla, els maçons jueus a la península no van ser executats, encara que sí que se'ls van imposar fortes penes de presó.⁹⁰ I, per descomptat, els jueus del protectorat, Ceuta, Melilla i la península també van ser perseguits per les seves simpaties o militància en organitzacions d'esquerres, republicanes o antifeixistes, encara que la majoria ho van ser per maçons segons es desprèn dels testimonis orals i dels butlletins oficials.⁹¹

A partir de 1943 es va ordenar la suspensió dels processos seguits contra maçons de nacionalitats estrangeres, residents a la zona de protectorat d'Espanya al Marroc, i el trasllat d'aquests expedients a l'Alta Comissaria. Aquesta norma es va fer extensiva a la península a partir de 1945.⁹² No així contra els que tenien la nacionalitat espanyola, contra els que els processos judicials i les ordres de recerca i captura, si era el cas, continuaven vigents una dècada més tard.⁹³ Cal tenir en compte també que sovint, en particular sobre aquells que no eren localitzats per la policia i posats a disposició del Tribunal, senzillament s'ignorava la seva nacionalitat. Per exemple, en la tapa de l'expedient obert contra Aaron J. Cohen Cohen, consta escrit a mà «presumpte estranger».⁹⁴ En cas de no trobar el paradador del encartat, i de tenir dubtes sobre la seva nacionalitat, els expedients eren arxivats amb caràcter provisional.⁹⁵ I, per descomptat, la mort del encartat

89. *Boletín Oficial de Melilla*, desembre 30, 1937, 20 gener, 28 febrer, 15 març, 16 maig, 15 i 30 juny i 30 juliol de 1938; Cementerio Israelita de Melilla, «Libro de Registro de entierros». El 1 de març de 1940 es legitimava jurídicament la brutal repressió, mitjançant la criminalització de la maçoneria i el comunisme, amb l'aprovació de la Llei per a la Repressió de la Maçoneria i del Comunisme, *Boletín Oficial del Estado*, 2 març 1940. El judaisme, no va ser classificat com a delictes.

90. AGGCE, TERMC, NT. 6687, Abraham Abastado; NT. 6776, Alberto Levi.

91. Per a la història oral consultar per exemple E. KAUFMANN, «Entrevista a Marcos F.», Barcelona, 27 novembre 1991, i d'altres entrevistes a la col·lecció no publicada d'història oral de la Fundació Baruj Spinoza de Barcelona. Parts seleccionades d'aquestes entrevistes apareixen al llibre coordinat per BERTHELOT, *Historia oral ...*, Barcelona, Riopiedras, 2001. Per a una llista detallada dels jueus perseguits a Melilla per maçons o per la seva militància política consultar OJEDA MATA, *Sefardies en la España contemporanea ...*

92. AGGCE, TERMC, per exemple, NT. 12611, Abraham Israel Bendrao; N.T. 12927, José Isaac de Esaguy; NT. 12683, Alberto Abecasis González; NT. 12450, Nathan Abastado Beja; entre d'altres.

93. Veure, per exemple: NT. 16184, Rafael Charbit Benhamu; NT. 21534, Rafael Levy Toqueñas; entre d'altres.

94. AGGCE, TERMC, veure, per exemple: NT. 9386, Joseph Halevy Salzsteis; NT. 15269, José Haim; NT. 13831, Aaron J. Cohen Cohen.

95. AGGCE, TERMC, per exemple: NT. 16752, Salvador J. Cohen; NT. 16745, Moses M. Cohen; NT. 16748, Salomón Z. Cohen; NT. 16762, Akiva Cohen Levi; NT. 16770, Jacob Cohen Scali; NT. 16755, Moses Cohen; NT. 16759, Ruben J. Cohen; NT. 16753, Sentob Cohen Serfatty; NT. 16752, Salvador J. Cohen; NT. 23596, David Garzón; NT. 17331 Aron S. Garzón Benassayag; NT. 34318, Mordejay Chocrón; NT. 16968, Fortunato M. H. Pinto; NT. 16750, Mimón S. Cohen; NT. 16743, Haim Cohen; NT. 16791, Samuel Nahon; NT. 13904, José Melul Attias; NT. 16816, Abraham G. Melul; NT. 17282, José Pinto; etc.

també era causa de terminació del procediment penal, però no del civil ni de les incautacions econòmiques.⁹⁶

Els expedients del Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i del Comunisme, mostren que el govern franquista va aplicar una política contra els jueus, no només d'expulsió del territori nacional, sinó també de pèrdua de la nacionalitat espanyola en el seu cas. És possible que aquesta política es seguís també contra altres maçons estrangers d'altres religions, o que haguessin adquirit la nacionalitat espanyola. La particularitat de les ordres de pèrdua de la nacionalitat espanyola i expulsió de sefardites, és que es suggeria en algun moment del procés que la seva qualitat de jueus aconsellava aquesta resolució. És a dir, es preferia els jueus fora d'Espanya, desnacionalitzats però lliures, que a Espanya, encara que estiguessin tancats en una presó. Aquesta possibilitat serà suggerida, en diversos expedients contra jueus per maçoneria, pel Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i del Comunisme, al Consell de Ministres.⁹⁷

Els maçons jueus van recórrer a les estratègies que van considerar més eficaces, davant del nou règim, per aconseguir l'anul·lació o bé l'atenuació de les penes dictades contra ells pel Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme. La primera estratègia, segons els casos localitzats, sembla haver tingut més o menys èxit en funció del nombre de certificats favorables que podien aconseguir, i de les persones o institucions que facilitessin aquests certificats. Es tractava de certificats de bona conducta, adhesió al règim, etc. Les simpaties pel Gloriós Moviment Nacional i la ideologia de dretes, van ser alguns dels principals arguments esgrimits pels encartats per reduir, o lliurar-se, de les condemnes per maçoneria. Aconseguir certificats de bona conducta i adhesió al Gloriós Moviment Nacional es va convertir en una de les vies per obtenir un indult o una reducció de la pena. Encara que no sempre haver prestat serveis al règim, com per exemple haver servit al prestigiós cos militar de les Forces Regulars creat el 1911, servia per evitar que el Consell de Ministres commutés la pena de presó per la de pèrdua de la nacionalitat espanyola i expulsió del territori nacional. Aquest va ser el cas, per exemple, d'Abraham Chocrón Bittan de Melilla.⁹⁸

Però, sens dubte, l'argument més poderós va ser el de la conversió. Mentre per als catòlics es considerava un atenuant retractar-se davant les autoritats religioses per participació en «secta maçònica», els jueus tenien l'opció de convertir-se al catolicisme. Encara que també hi havia qui s'excusava dient que no havien abjurat de la maçoneria per no ser catòlics i, per tant, no estar obligats per la seva fe religiosa. Per exemple, en l'informe de la fiscalia, en l'expedient obert contra Jaime Levy Morely de Melilla, es fa constar que l'encartat no havia abjurat «per pertànyer a la Religió hebrea». El mateix Levy Morely s'excusava en els següents termes:

96. AGGCE, TERMC, per exemple: NT. 13860, Haim Pinto Benchetrit.

97. AGGCE, TERMC, veure, per exemple: NT. 9410, Rene Danon Flor, entre d'altres. Rene Danon Flor va recórrer la sentència en 1944, i, abans que hagués un nou pronunciament, l'expedient va ser arxivat i va quedar sense efecte en 1946 per ser súbdit estranger.

98. AGGCE, TERMC, NT. 353, Abraham Chocrón Bittan.

Que ningú el va advertir que la Maçoneria estigués excomunicada, no havent pogut fer abjuració davant l'Autoritat Eclesiàstica per ser israelita.⁹⁹

Al final de la Segona Guerra Mundial, el principal i més eficaç argument atenuant era el de ser de nacionalitat estrangera. Així, els expedients seguits contra maçons de nacionalitats estrangeres a partir del 1945 eren, o bé arxivats d'ofici,¹⁰⁰ o bé després d'escoltar els arguments dels inculpats, com va ser el cas de l'expedient seguit contra Alberto Sagues a Barcelona, o contra Alfredo Charbit Benhamu a Melilla, entre altres.¹⁰¹ Més endavant, a partir de la dècada de 1950, la persecució d'antics maçons es va suavitzar una mica més, i fins i tot trobem algun cas d'absolució de maçons jueus, com Jacob Lezra Garzón de Melilla.¹⁰²

Conclusió

Aquest estudi de cas sobre els jueus de Melilla, des de finals del segle XIX fins a mitjans del segle XX, ha permès demostrar el caràcter ambivalent de la noció de sefardita a l'Espanya contemporània, més evident en aquest territori de frontera. El cas sefardita il·lustra la incompatibilitat a l'Estat modern de col·lectius identificats com mesclats. L'aproximació espanyola als sefardites era utilitària, així com les nacionalitzacions de sefardites. Només durant la II República hi ha un cert reconeixement de la particular situació jurídica del sefardites de Ceuta, Melilla i el protectorat i es proposen mesures per la seva incorporació sociopolítica. Però, els jueus de Melilla, malgrat la seva integració a la ciutat i la seva important contribució al desenvolupament econòmic i al creixement urbanístic de la ciutat, continuaven essent considerats com una «colònia», i, per tant estranyats a una ciutat on moltes famílies jueves havien arrelat des de molt abans que la població civil catòlica, quan es va produir l'alçament militar contra la República el 1936. Aquesta incompatibilitat dels sefardites per ser incorporats a l'Estat nacional espanyol contemporani es va agreujar amb la dictadura franquista. Els vells ideals encastats al nacionalisme espanyol més conservador, abanderats pel règim franquista, derivats del projecte d'unificació política i religiosa hispànica que simbolitzaven els Reis Catòlics, van tenir un impacte fonamental sobre les noves comunitats jueves espanyoles, incloent-hi formes més o menys discretes d'exclusió social i, fins i tot, d'expulsió de l'Estat nacionalcatòlic.

99. AGGCE, TERMC, NT. 13054, Jaime Levy Morely.

100. AGGCE, TERMC, NT. 25632, Oradio Alfandari; NT. 12099, Isaac Ángel Alalouf; NT. 26345, Marinette Baruch; NT. 11672, Willy Behar Ruso; NT. 11773, Jacques Cario Squenazi; NT. 28098, León Esquenazi; NT. 59617, Albert Salomón de Jung; NT. 15266, León Levy; NT. 11732, Roberto Mitrani Mitrani; NT. 4238, Isaac Nahun Aladraque; NT. 3062, Menaheim Pardo; NT. 5149, Gabriel Perahia Cohen; NT. 14169, Isaac Revah Revah; NT. 16118, Miguel Saban; NT. 18634, Alberto Sagues.

101. AGGCE, TERMC, NT. 18634, Alberto Sagues; NT. 20115, Alfredo Charbit Benhamu.

102. AGGCE, TERMC, NT. 12636, Jacob Lezra Garzón.